

De Mattheuspassie door de eeuwen heen

Lezing in de serie “Luisterrijk”, Muziekbank Enschede, 18 maart 2023
Klaas Sikkel

*Meer informatie over de gespeelde muziek onderaan dit document.
In deze tekst zijn links opgenomen naar youtube. Voor een klein deel zijn dit andere uitvoeringen dan in de lezing, maar dan wel vergelijkbaar in stijl. Soms is er reclame vooraf.
Alle muziek is te leen bij de Muziekbank.*

Introductie [Openingskoor \[1\]](#)

We hoorden hier het begin van de Matthäus-Passion of Mattheuspassie van Johann Sebastian Bach. Deze opname is gemaakt in de Grote Kerk in Naarden, waar de Nederlandse Bachvereniging jaarlijks de Mattheuspassie uitvoert.

Wat je goed kan horen is dat er twee verschillende koren zijn, hier in dialoog met elkaar. “Sehet” zingt koor 1, “wen?” vraagt koor 2, “den Brautigam” antwoordt koor 1.

Zie – wie? – de bruidegom (d.w.z. Jezus, ook wel omschreven als bruidegom van de christelijk gemeenschap).

De Mattheuspassie beschrijft het lijdensverhaal: de kruisiging van Jezus en wat daaraan voorafging, volgens het evangelie van Mattheus. Het omvat (gezongen) bijbelteksten en aanvullende teksten, aria’s en koorwerken. In dit bestek kan ik alleen kleine stukjes laten horen. Wilt u meer horen: onderaan deze tekst staan links naar uitvoeringen op youtube en een tekstboekje. Er zijn ook talloze uitvoeringen op Spotify – en natuurlijk te leen bij de Muziekbank.

In deze lezing zal ik u wat vertellen over hoe de Mattheuspassie ontstaan is en hoe deze in de loop van bijna drie eeuwen is uitgegroeid tot een vast bestanddeel van de Nederlandse muziekcultuur. Interessant daarbij is om te horen de uitvoeringspraktijk in de loop van de eeuwen is veranderd. Waar ik het *niet* over ga hebben is de tekst, de betekenis en de manier waarop die in muziek is weergegeven.

Er zijn nogal wat verschillende spellingen, waarvan de ene niet duidelijk beter is dan de andere. In het Duits Matthäus-Passion of Matthäuspassion, in het Nederlands Mattheüs-passie, met of zonder h, met of zonder trema op de u, met of zonder koppelteken.

De ontwikkeling van passiemuziek

Passiemuziek vertelt het lijden van Jezus volgens een van de vier evangelies in de bijbel. Veruit het bekendst zijn de Mattheuspassie en Johannespassie van Bach. Maar in de loop van de geschiedenis zijn er tientallen, misschien wel honderden componisten geweest die passies geschreven hebben, ook op de evangelies van Marcus en Lucas. Oorspronkelijk bestonden deze passies uit gezongen bijbelteksten uit een van de vier evangelies. De traditie om in de kerk in de lijdensweek zulke passies te zingen gaat terug tot de vierde eeuw.

In Italië is rond 1600 de opera uitgevonden: een combinatie van theater en klassieke muziek. Daarin wordt een verhaal verteld door zangers en koor, met tussendoor *aria's*, liederen waarin zangers kunnen schitteren. Opera's zijn nooit kerkelijke muziek, maar altijd wereldlijke muziek, bijvoorbeeld naar verhalen uit de klassieke oudheid.

Onder invloed van de opera kwam in de kerkelijke muziek het genre *oratorium* op: ook een verhaal, met *aria's* en koorzang, maar zonder toneelspel en decors. Een van de bekendste oratoria is de *Messiah* van Händel.

In de barok werden elementen van het oratorium aan de passies toegevoegd. Bach markeert het eind van een lange ontwikkeling, en in die zin kan je zijn passies zien als het hoogtepunt van de barokke passiemuziek.

Een nieuwe ontwikkeling in de 18e eeuw was om de bijbeltekst in passies te vervangen door gedichten. Dit zou het makkelijker maken voor de luisteraars, was het idee. Het bekendste voorbeeld is de *Brockes-Passion*, geschreven door de Hamburgse dichter Barthold Heinrich Brockes (1680-1747). Verschillende componisten hebben de Brockes-Passion op muziek gezet, waaronder Georg Philipp Telemann (1681-1767). Telemann was in Hamburg verantwoordelijk voor kerkmuziek.

Leipzig, waar Bach werkte, was een stuk conservatiever dan Hamburg – bijbeltekst vervangen door de gedichten van Brockes was hier geen optie.

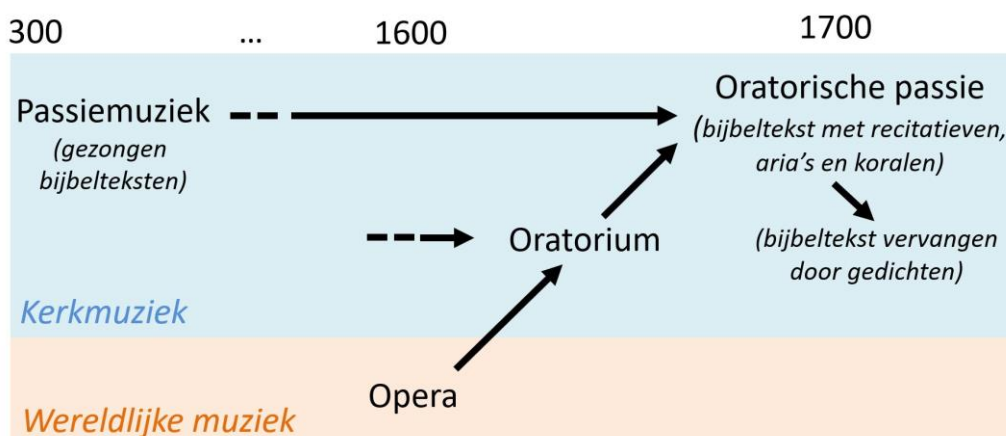
Nu een paar voorbeelden van passiemuziek.

Barthold Heinrich Brockes

Georg Philipp Telemann

Eerst een stukje uit de Mattheuspassie van Heinrich Schütz (1585–1672). Schütz was een bekende componist uit het begin van de barok. Zijn Mattheuspassie bestaat alleen uit gezongen bijbeltekst. Daarna ter vergelijking hetzelfde stukje in de versie van Bach.

Jezus wordt voorgeleid bij Pilatus: Pilatus vraagt wie hij vrij moet laten, Jezus of Barrabas.

[Mattheuspassie, bij Pilatus \(Schütz\) \[2\]](#)

[Mattheuspassie, bij Pilatus \(Bach\) \[3\]](#)

Heinrich Schütz

EVANGELIST: Aber die Hohenpriester und die Ältesten überredeten das Volk, daß sie um Barrabas bitten sollten, und Jesum umbrächten. Da antwortete nun der Landfleger, und sprach zu ihnen:
PILATUS: Welchen wollt ihr unter diesen zweien, den ich euch soll losgeben?
EVANGELIST: Sie sprachen:
CHOR: Barrabam!
EVANGELIST: Pilatus sprach zu ihnen:
PILATUS: Was soll ich den machen mit Jesu, van dem gesagt wird, er sei Christus?
EVANGELIST: Sie sprachen alle:
CHOR: Laß ihn kreuzigen!

EVANGELIST: Ondertussen haalden de hogepriesters en de oudsten het volk over: ze moesten om Barrabas vragen, en Jezus laten doden. Weer nam de gouverneur het woord en hij vroeg:
PILATUS: Wie van de twee wilt u dat ik vrijlaat?
EVANGELIST: Zij riepen
KOOR: Barrabas!
EVANGELIST: Pilatus vroeg hun:
PILATUS: Wat moet ik dan doen met Jezus, die Christus genoemd wordt?
EVANGELIST: Allen antwoordden:
KOOR: Aan het kruis met hem!

Dezelfde scene nog een keer maar nu met de tekst van Brockes. De muziek is van Telemann.

[Brockes-Passion, bij Pilatus \(Telemann\) \[4\]](#)

EVANGELIST: Pilatus wunderte sich sehr
Und weil von den Gefangenen auf das Fest
Er einen pflegte loszuzählen
Bemüht er sich aufs best'
Daß sie von ihm und Barrabas
Der wegen eines Mords gefangen saß
Doch möchten Jesum wählen.
Allein der Haufe rief mit
gräßlichem Geschrei:
CHOR DER JUDEN: Nein, diesen nicht, den
Barrabam gib frei!
PILATUS: Was fang' ich denn mit euren
sogenannten König an?
CHOR DER JUDEN: Weg! Laß ihn kreuzigen!

EVANGELIST: Pilatus was erg verwonderd.
Op het feest placht hij een gevangene
vrij te laten. Hij deed wat hij kon om ze
Jezus te laten kiezen, in plaats van Barrabas
die voor moord gevangen zat.
Maar de menigt brulde:
DE JODEN IN KOOR: Nee, niet hem,
laat Barrabas vrij!
PILATUS: Wat moet ik dan doen
met jullie zogenaamde koning?
DE JODEN IN KOOR: Weg met hem!
Aan het kruis!

Na de Bach-revival in de 19e eeuw is er door allerlei componisten weer passiemuziek geschreven. Bekende voorbeelden uit de 20e eeuw zijn de Lucaspasie van Krzysztof Penderecki en de Johannespassie van Arvo Pärt, uit de 21e eeuw de Johannespassie van James MacMillan.

Johann Sebastian Bach

Johann Sebastian Bach, roepnaam Sebastian, werd geboren in Eisenach in 1685, in een grote, muzikale familie. Veel ooms waren ergens stadsorganist of muzikant aan een hof.

Hij is getrouwd met zijn nicht Maria Barbara Bach (1684–1720), in 1721 hertrouwd met Anna Magdalena Wilcke (1701–1760). Barbara kreeg 7 kinderen, Anna Magdalena 13. Van de 20 zijn er 10 jong gestorven. De meeste zoons van Bach zijn ook weer muzikant geworden. Dochters telden in die tijd niet zo mee...

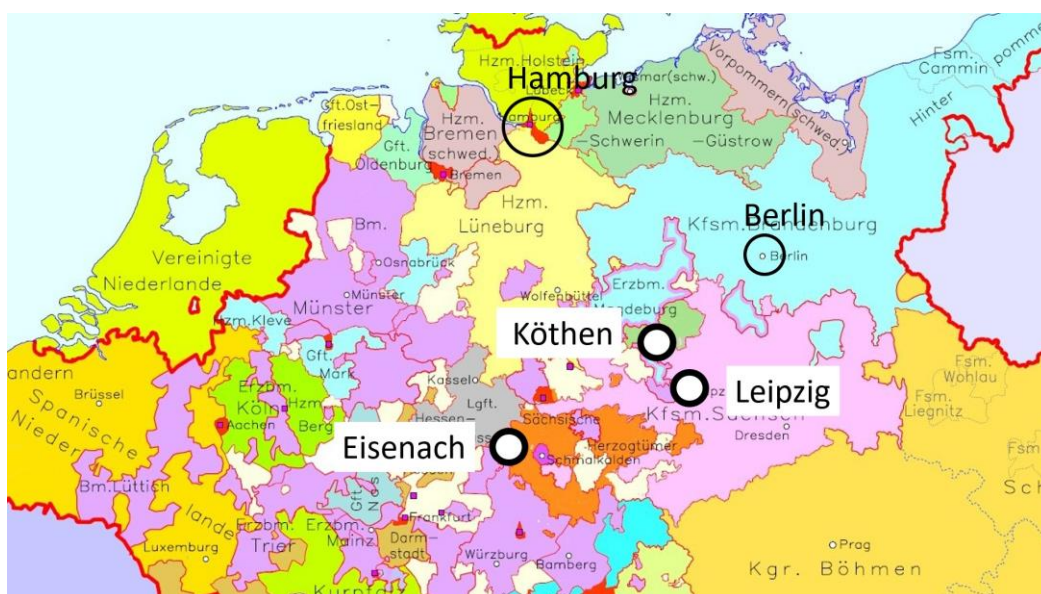
De oudste, Dorothea, was ongetwijfeld net zo muzikaal maar is eigenlijk nooit verder gekomen dan hulp in de huishouding in het grote gezin van Sebastian en bleef na zijn dood bij familieleden wonen.

We pikken het verhaal op in 1717. Bach kwam in dienst bij vorst Leopold von Anhalt-Köthen (1694–1728). Zijn functie aan het hof was *Kapellmeister*: leider van het hoforkest. Duitsland bestond uit een lappendeken van verschillende grotere en kleinere staatjes, het vorstendom Anhalt-Köthen was een van de kleinste. Misschien was daarom de hiërarchie wat vlakker dan aan grote hoven. Leopold en Sebastian konden goed met elkaar opschieten.

In 1720 verbleef hij een tijdje met Leopold in Karlsbad. Bij thuiskomst bleek zijn vrouw Barbara dood en begraven te zijn. Waaraan ze is overleden is nooit duidelijk geworden. Anderhalf jaar later trouwde hij met Anna Magdalena, die als sopraan in dienst was aan Leopolds hof.

In die zelfde tijd trouwde ook Leopold. Zijn vrouw was vaak ziekelijk en hield sowieso niet erg van muziek, wat het muzikale leven aan het hof geen goed deed.

Nog een reden om naar een andere baan uit te kijken was dat Bach de ambitie had om hele goede kerkmuziek te schrijven. Köthen was daarvoor niet de goede plek. Leopold was calvinistisch en in de calvinistische kerk speelde muziek een veel minder belangrijk rol dan in de lutherse kerk.

Bach solliciteerde op de functie van *Thomascantor* in Leipzig. Dit was een prestigieuze functie, al was het een drukke en matig betaalde baan. De Cantor was verantwoordelijk voor kermuziek in de Thomaskirche en nog drie andere kerken en gaf les aan de Thomasschule, een middelbare school met zangopleiding. Leerlingen van de school zongen in koren in de verschillende kerken.

De voorkeur van het gemeentebestuur ging niet uit naar Bach. De kandidaat die werd aangenomen was Telemann. Die had een vergelijkbare functie in Hamburg. Hij liet het stadsbestuur in Hamburg weten dat hij naar Leipzig zou gaan tenzij hij een forse salarisverhoging zou krijgen. Die kreeg hij.

De volgende die aangenomen werd was Christoph Graupner, *Hofkapellmeister* in Darmstadt. De graaf van Hessen-Darmstadt weigerde echter om hem ontslag te verlenen, dus Graupner moest afzeggen.

(Aan een hof kon je niet zomaar ontslag nemen, daar was toestemming voor nodig. Bach heeft een in 1717 maand in de gevangenis gezeten omdat hij de baan in Köthen had aangenomen zonder eerst de hertog in Weimar om ontslag te vragen.)

Als derde keus kreeg Bach uiteindelijk de functie.

De verhouding tussen Bach en het stadbestuur was moeizaam. Bach wilde prachtige muziek maken en vroeg om geld en middelen. Het stadbestuur had daar geen boodschap aan en vond dat Bach gewoon zijn werk moest doen. Ze vonden hem maar een lastige klant.

Bachs Mattheuspassie

In de Thomaskirche werd iedere zondag bij de kerkdienst een cantate gezongen: een stuk van 20–30 minuten bestaande uit gezongen tekst (recitatieven), aria's en koralen. De eerste paar jaar heeft Bach onzettend hard gewerkt en wekelijks een nieuwe cantate geschreven (en met de scholieren ingestudeerd). Je kon ook wel eens bestaande muziek hergebruiken, maar hij wilde volledige cycli van cantates schrijven voor het hele kerkelijke jaar. Opmerkelijk voor het talent van Bach is dat hij week in week uit, onder tijdsdruk, werk van constant hoog niveau afleverde.

Op kerkelijke feestdagen waren er kerkdiensten met extra muziek. Goede Vrijdag was in Leipzig de belangrijkste kerkelijke feestdag en daar hoorde dus passiemuziek bij, die grootser van opzet was dan de wekelijkse cantate. Bach heeft zich meteen gestort op zijn Johannespassie, die in 1724 kon worden uitgevoerd. Daarna is hij aan de slag gegaan met de Mattheuspassie, maar die was in 1725 nog niet klaar. Hij heeft toen nog een keer de Johannespassie uitgevoerd, en het jaar erop de Lucaspasie van Johann Kuhnau, zijn voorganger als Thomascantor. In 1727 was het zo ver en kon de Mattheuspassie worden uitgevoerd.

De Mattheuspassie heeft hij vier keer uitgevoerd, in 1727 en 1729, een licht gewijzigde versie in 1736 en 1740. De versie die wij kennen is uit 1736. Bach vond de Mattheuspassie een van zijn grote

Thomaskirche met links de Thomasschule

werken en heeft van de versie van 1736 zelf een mooie kopie in het net gemaakt. Deze is bewaard gebleven, maar na drie eeuwen ziet het er wat minder mooi uit, je ziet de achterkant er doorheen...

Niet alles wat Bach geschreven heeft is bewaard gebleven. Bijvoorbeeld van de Marcuspassie is er alleen nog de tekst, de muziek is verloren geraakt.

De Mattheuspassie omvat naast gezongen bijbelteksten ook koorwerken en aria's. De aria's worden voorafgegaan door een recitatief, een stukje gezongen tekst, waarin commentaar gegeven wordt op het verhaal in de bijbelteksten. De muziek is van Bach, de tekst is van Christian Friedrich Henrici, beter bekend als Picander (1700–1764). Picander was ambtenaar bij het hoofd-postkantoor in Leipzig en in zijn vrije tijd dichter. Bach en Picander werkten vanaf 1725 ook samen aan verschillende cantates.

De Mattheuspassie is geschreven voor solozangers, twee koren plus een jongenskoor, en twee orkesten. Orkesten waren toen veel kleiner, twee orkesten is zo'n beetje een half symfonieorkest. Maar voor die tijd was het een grote bezetting. De opdeling in twee koren paste goed in de architectuur van de Thomaskirche, waar ze op twee balkons, tegenover elkaar stonden opgesteld. Het jongenskoor, dat meezingt bij het openingskoor en slotkoor van het eerste deel, was verdeeld over beide balkons.

Mattheuspassie in het handschrift van Bach

Koraal door de eeuwen heen

Een correctie op het bovenstaande: het grootste deel van Mattheuspassie is van Bach en Picander. Verschillende bestaande liederen, afkomstig uit het liedboek van de Lutherse kerk, zijn als *koraal* opgenomen in de Mattheuspassie. Deze waren dus al bekend bij het publiek. Bach heeft ze gearrangeerd voor vierstemmig koor.

Het bekendst is *O Haupt voll Blut und Wunden*. Van dit lied zijn vijf coupletten op verschillende plekken in de Mattheuspassie terug te vinden. De muziek is meer dan een eeuw ouder. Als je dat weet kan je ook wel horen dat de muziek stamt uit een tijd van vóór de barok.

[O haupt voll Blut und Wunden \[5\]](#)

O Haupt voll Blut und Wunden
Voll Schmerz und voller Hohn
O Haupt, zu Spott gebunden
Mit einer Dornenkron
O Haupt, sonst schön gezieret
Mit höchster Ehr und Zier
Jetzt aber hoch schimpfieret
Gegrüßet seist du mir

O hoofd vol bloed en wonden
Vol leed en overspoeld met hoon
O hoofd, tot spot omwonden
Met een doornenkroon
O hoofd, ooit versierd
Met de hoogste eer en pracht
Nu echter gesmaad
Ik groet u

De muziek was oorspronkelijk geschreven voor een ander lied:

Mein G'müt ist mir verwirret
Das macht ein Jungfrau zart
Bin ganz und gar verirret
Mein Herz das kränckt sich hart
...

Ik ben in de war geraakt
Van een liefallig meisje
Ben helemaal de weg kwijt
En mijn hart doet zo'n zeer
...

Dit lied is in 1601 gepubliceerd in een bundel van Hans Leo Haßler. De tekst bestond al, de melodie heeft hij toegevoegd. (In hoeverre hij deze melodie zelf bedacht heeft is omstreden.) Later is deze melodie overgenomen voor een lied in het liedboek van de lutherse kerk. Dat gebeurde meer in die tijd: er werd een nieuw kerklied geschreven en daar moest dan een melodie bij. Een bekende melodie nemen was handig, dan kon men meteen meezingen.

Hans Leo Haßler

Paul Gerhardt heeft in 1656 het lied *O Haupt voll Blut und Wunden* geschreven. De tekst, een vertaling van een latijnse tekst uit de 13e eeuw, heeft hij voorzien van de bekende melodie. En zo is dit minneliedje via via tot een van de bekendste en meest karakteristieke onderdelen van de Mattheuspassie geworden. Picander heeft vijf coupletten van de tekst van Paul Gerhardt overgenomen en zelf teksten geschreven voor de resterende koralen.

Later is de melodie op verschillende plekken in de popmuziek gebruikt. Het meest bekend is het volgende nummer. Art Garfunkel had de melodie opgedoken, Paul Simon heeft er de tekst bij geschreven. Het gaat over de teloorgang van de *American dream*.

[American Tune \[6\]](#) (Simon and Garfunkel live in Central Park, 1981)

Herontdekking in de 19e eeuw

Een eeuw later was Bach vergeten en de Mattheuspassie onbekent. Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809–1847) heet de Mattheuspassie in 1829 uitgevoerd in Berlijn. Men dacht dat dat precies een eeuw na de première was – pas veel later is duidelijk geworden dat er twee jaar vóór 1729 ook een uitvoering is geweest.

Felix Mendelssohn-Bartholdy

Het is een prachtig verhaal: Iedereen was Bach vergeten, maar Mendelssohn heet de Mattheuspassie teruggevonden en aan de vergetelheid is ontrukkt. Maar het klopt niet, het is niet het hele verhaal. De werkelijkheid is ingewikkelder.

Bach werd niet meer uitgevoerd en was bij het grote publiek onbekend, maar er waren nog wel mensen die zijn werk kenden en op waarde wisten te schatten. Componisten als Mozart, Beethoven en zelfs Chopin bestudeerden de klaviermuziek van Bach om er zelf van te leren.

Carl Friedrich Zelter (1759–1832) was leider van de *Sing-Akademie zu Berlin*. Hij was Bach-fan en liet het koor soms stukken van Bach zingen. In dat koor zongen ook Felix en zijn zus Fanny. Felix werd gegrepen door de Mattheuspassie toen ze bij Zelter daar een stuk uit zongen.

Toen zijn oma vroeg wat hij voor kerst wou hebben vroeg de 14-jarige Felix om een kopie van de partituur van de Mattheuspassie. De zus van zijn oma had een kopie, en kosten nog moeite werden gespaard om een kopie voor Felix te laten maken.

Het was Mendelssohns idee om in 1829 een uitvoering van de Mattheus te organiseren. Zelter was daar eigenlijk op tegen, maar samen met een bevriende zanger zette Mendelssohn het door. Niet alleen moest de orkestratie worden aangepast, het stuk was ook veel te lang voor een concert. Dus zijn er verschillende delen uitgeknipt. Het concert was een doorslaand succes. Lang niet iedereen kon naar binnen, daarom is er later een tweede en nog een derde uitvoering van gegeven.

Mendelssohn heeft in 1841 nog een uitvoering van de Mattheus opgezet in de Thomaskirche in Leipzig. Op dat moment werkte hij in Leipzig als dirigent van het Gewandhausorchester.

Als Mendelssohn er niet geweest was zou de Mattheuspassie wel door anderen zijn uitgevoerd. Een paar weken(!) na de uitvoering in Berlijn was de eerste uitvoering in Frankfurt am Main, en daar waren ze niet pas op het idee gekomen door het concert van Mendelssohn. In de jaren '30 werd de Mattheuspassie op allerlei plekken in Duitsland uitgevoerd, hetzelfde gebeurde wat later ook met de Johannespassie.

De tijd was rijp voor een Bach-revival. Het was de tijd dat het nationalisme opkwam in Europa en er was behoefte aan Duitse cultuur-iconen zoals Bach. Daarnaast is in die tijd ook gebruikelijker geworden om werken van dode componisten uit te voeren. Dat is te danken aan Beethoven, wiens symfonieën nog een halve eeuw na zijn dood in 1827 het onovertroffen hoogtepunt van de symfonische muziek bleven.

Mendelssohn had een kopie van de partituur uit 1736, maar kon dat niet zo maar uitvoeren. Verschillende instrumenten die Bach gebruikt had bestonden niet meer. Bijvoorbeeld de viola da gamba. Die lijkt op een cello, maar heeft zeven snaren (in plaats van 4) en fretten (metalen dwarsbalkjes) op de hals net als een gitaar. Door de fretten is de toon helderder dan die van een cello. Een ander instrument dat niet meer bestond was de oboe da caccia (vertaald: jachthobo). Deze is lager dan de gewone hobo, vergelijkbaar met de althobo, maar die bestond in Bach's tijd nog niet. Mendelssohn heeft deze jachthobo's vervangen door klarinetten (ook pas na Bach's tijd ontwikkeld).

Ter vergelijking hier het recitatief *Er hat uns allen wohlgetan*. (Aan het eind van de scène bij Pilatus vraagt Pilatus: wat heeft Jezus dan voor kwaad gedaan? De sopraan antwoordt met dit recitatief.)

De sopraanpartij wordt bij Bach gezongen door een jongenssopraan. alle rollen werden gezongen door mannen. Er waren wel sopranen (zoals Anna Magdalena Bach) maar die mochten in de kerk niet optreden...

Viola da gamba

Oboe da caccia

Let vooral op de instrumentale begeleiding: twee oboi da caccia en een orgel.

[Er hat uns allen wohlgetan \(Bach\) \[7\]](#)

Bij Mendelssohn zijn de oboi da caccia vervangen door klarinetten:

[Er hat uns allen wohlgetan \(Mendelssohn\) \[8\]](#)

Er hat uns allen wohlgetan
Den Blinden gab er das Gesicht
Die Lahmen macht' er gehend
Er sagt' uns seines Vaters Wort
Er trieb die Teufel fort
Betäubte hat er aufgerich't
Er nahm die Sünder auf und an
Sonst hat mein Jesus nichts getan

Hij heeft ons allen welgedaan
De blinden gaf hij zicht
De verlamden liet hij weer lopen
Hij bracht ons het woord van zijn vader
Duivels dreef hij uit
Bedroefden sprak hij moed in
Hij ontfermde zich over zondaars
nlets anders heeft mijn Jezus niet gedaan

De Mattheuspasse in Nederland

Woldemar Bargiel

De eerste uitvoering in Nederland was in 1870 in Rotterdam, onder leiding van Woldemar Bargiel. Hij was een halfbroer van Clara Schumann en had veel contacten in de Duitse muziekwereld. Bargiel was directeur van de Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst in Rotterdam – een voorloper van het conservatorium – en tweede dirigent van het Philharmonisch koor Toonkunst Rotterdam. Met dit koor voerde hij de Mattheuspasse uit in 1870, 1871 en 1872.

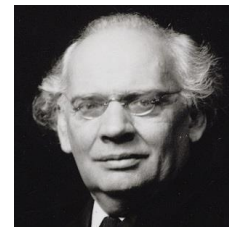
Hier zijn geen opnamen van. Ook niet van de eerste uitvoering in Amsterdam in 1874, onder leiding van Johannes Verhulst. Verhulst had eerder in Rotterdam gewerkt en kende Bargiel. In de loop van de jaren 70 en 80 is Mattheuspasse in Amsterdam vaker uitgevoerd onder leiding van Verhulst.

Julius Röntgen dirigeerde het voor het eerst in het gloednieuwe Concertgebouw in 1891.

Al deze uitvoeringen waren met een ingekorte versie.

Johannes Verhulst

Julius Röntgen

Mengelberg

Willem Mengelberg (1871–1951) is de grondlegger van de Nederlandse Mattheus-traditie. In 1895 werd hij dirigent van het Concertgebouworkest. Vanaf 1899 voerde hij jaarlijks de Mattheuspasse uit en heeft dat meer dan 40 jaar volgehouden. De uitvoering was altijd op Palmzondag, de zondag voor Pasen. (Dat was van oudsher de dag voor de Mattheuspasse in de rooms-katholieke kerk. De lutheranen hadden het naar Goede Vrijdag verplaatst. Mengelberg was katholiek.)

Mengelberg had zo zijn eigen opvattingen over de Mattheuspasse. Hij is typisch een kind van de late romantiek. Hij was persoonlijk goed bevriend met Gustav Mahler. Hij voerde de Mattheus uit alsof het door Wagner gecomponeerd was, met een orkest van 100 man en een koor van 450 zangers.

De muzikale ontwikkeling was anderhalve eeuw verder en hij was ervan overtuigd dat Bach, als hij rond 1900 geleefd had, het zo gewild zou hebben. Net als zijn voorgangers liet ook Mengelberg grote stukken weg.

Hier onder eerst nog een stukje uit de versie van Mendelssohn. Er is geen opname uit 1841, wel een reconstructie uit 2014. We horen het Twentse koor Consensus Vocalis en het Orkest van het Oosten o.l.v. Jan Willem de Vriend (ook het vorige fragment van Mendelssohn komt uit deze uitvoering).

Het fragment waar we nu naar gaan luisteren komt nadat Jezus door Judas is verraden en gevangengenomen.

[Sind Blitze, sind Donner \(Mendelssohn\) \[9\]](#)
(op youtube de uitvoering van Spering, niet De Vriend)

Van Mengelberg hebben we wel een originele opname, uit 1939. In de twee tellen dat het koor stil is hoor je het orgel in het Concertgebouw met volle kracht inzetten.

[Sind Bitze, sind Donner \(Mengelberg\) \[10\]](#)

*Willem Mengelberg dirigeert
in het Concertgebouw*

Sind Blitze, sind Donner
In Wolken verschwunden?

Zijn bliksem en donder
In de wolken verdwenen?

Eröffne den feurigen Abgrund,
O Hölle!
Zertrümmre, verderbe,
Verschlinge, zerschelle,
Mit plötzlicher Wut
Den falschen Verräter,
Das mördrische Blut

Open uw vurige afgrond,
O hel!
Vermorzel, verderf,
Verslind, vernietig,
Met plotselinge woede
Die valse verrader,
Die moordenaar

Het klinkt nu vrij plat, voor effectbejag 450 zangers inzetten. Wat we ons misschien moeten realiseren is dat je rond 1900 niet even de speakers op hard kon zetten en al helemaal geen popconcerten had met volumes boven de 100 dB. Een koor met zo'n volume horen zingen was een overweldigende ervaring.

Meer Mattheus

Vanaf 1922 ging de AVRO de jaarlijkse uitvoering in het Concertgebouw live uitzenden op de radio. Dat heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het populariseren van de Mattheuspassie. Tegelijkertijd kwam er een tegenbeweging, die een ander soort uitvoering wil. In 1921 is de Nederlandse Bachvereniging opgericht, die vanaf 1922 jaarlijks een Mattheuspassie opvoert in de Grote Kerk in Naarden. Wat de Bachvereniging wilde is meer nadruk op de religieuze kant. Dat betekent: uitvoering van de hele Mattheuspassie, zonder coupures, uitvoering in een kerk (niet in

een concertgebouw) en op goede vrijdag (niet op palmpasen). Met andere woorden: de Bachvereniging wilde een protestants-christelijke Mattheuspassie.

Zo begon langzaam de weg terug van de wel erg romantische uitvoering naar een meer oorspronkelijke uitvoering.

We horen hier het begin van de aria *Buß und Reu*, in de versie van Mengelberg en de Naardense versie onder leiding van Anthon van der Horst (1957).

Let bij Mengelberg op het veelvuldige gebruik van *rubato*, het verlangsamen van het tempo ten behoeve van het dramatisch effect.

[Buß und Reu \(Mengelberg\) \[11\]](#)

Bij Van der Horst is het niet sneller, maar hij laat de muziek voor zich spreken en heeft geen tempowisselingen nodig.

[Buß und Reu \(Van der Horst\) \[12\]](#)

(op youtube de uitvoering van Jochum, niet Van der Horst)

Anthon van der Horst

Na de tweede wereldoorlog

Mengelberg moest weg na de oorlog, wegens collaboratie. Hij sympathiseerde niet met de nazis, maar heeft wel alles gedaan wat de Duitse bezettingsmacht van hem vroeg – waaronder het ontslaan van alle Joodse orkestleden. Naar eigen zeggen deed hij niet aan politiek maar wilde hij gewoon muziek maken. Hij heeft nooit begrepen waarom hij moest vertrekken.

Zijn opvolger werd Eduard van Beinum (1900–1959), chefdirigent. Van Beinum zette de Mattheustraditie voort, maar in een wat modernere stijl dan Mengelberg. Niet meer zo pompeus en zwaar romantisch. En hij voerde de hele Mattheuspassie uit, zonder coupures.

De verschillen tussen “Naarden” en “Amsterdam” waren niet zo groot. Een paar keer was Van Beinum door ziekte verhinderd, toen heeft Anthon van der Horst het gewoon van hem overgenomen. In 1960, na het overlijden van Van Beinum werden Eugen Jochum (1902–1987) en Bernard Haitink samen chefdirigent. Van Beinum deed de Mattheuspassie en bleef dat doen toen Haitink in 1963 alleen chefdirigent werd. Haitink heeft in het Concertgebouw nooit een Mattheuspassie geleid.

Vernieuwing

In de jaren '70 werd het – zoals in zoveel sectoren van de samenleving – tijd voor verandering. Er is bij het Concertgebouw lang en veel gepraat over een meer historisch verantwoorde aanpak. In 1975 werd Nikolaus Harnoncourt voor langere tijd geëngageerd om de Mattheuspassie te vernieuwen.

Een belangrijke rol in deze vernieuwing speelde Marius Flothuis, artistiek leider van het Concertgebouworkest. Hij was het die de Weense Harnoncourt naar Amsterdam haalde.

Terzijde: Flothuis werkte voor de oorlog ook al voor het concertgebouworkest, maar moest daar in 1942 weg omdat hij weigerde lid te worden van de door de bezetter ingestelde Kultuurkamer. Hij ging in het verzet, verborg Joodse onderduikers, werd uiteindelijk opgepakt en kwam in het concentratiekamp Sachsenhausen terecht. Dat overleefde hij en in 1953 kwam hij weer in dienst bij het Concertgebouworkest.

Nikolaus Harnoncourt

Harnoncourt had van zich doen spreken door een cd-opnamen met zijn eigen gezelschap in historische stijl. Historische (preciezer: historisch geïnformeerde) uitvoeringspraktijk wil zeggen dat je zo goed mogelijk probeert te benaderen hoe de muziek heeft geklonken in de tijd dat zij gecomponeerd werd. Dat begint met instrumenten zoals ze in die tijd gebruikt werden, violen met darmsnaren, houten dwarsfluiten, enz. Daarbij komt ook een andere manier van spelen: minder gebruik van vibrato en vaak snellere tempi.

De bedoeling was niet om van het Concertgebouworkest een historisch barokorkest te maken, maar om te onderzoeken hoe je met een hedendaags orkest tot een stijl van uitvoeren kon komen die meer recht doet aan de oorspronkelijke muziek.

Een voorwaarde die Harnoncourt aan de samenwerking met het Concertgebouworkest stelde is dat ze afwisselend de Mattheus- en Johannespassie zouden uitvoeren. Hij begon in 1975 met de Johannespassie. De AVRO vond dat je de luisteraars niet zomaar hun traditie af kon nemen en zond een oude opname van de Mattheuspassie met Eugen Jochum uit.

Wat het meest opvalt aan de Mattheuspassie van Harnoncourt zijn de tempi. Hier een opname van Eugen Jochum (1965) en Harnoncourt. We luisteren alleen even naar het intro van de aria *Sehet, Jesus hat die Hand*. (Merk op: bij Jochum is de jachthobo weer terug, in een modernere versie. Een vergelijking met Mendelssohn is hier niet mogelijk, hij had deze aria geschrapt.)

[Sehet, Jesus hat die Hand \(Jochum\) \[13\]](#)

[Sehet, Jesus hat die Hand \(Harnoncourt\) \[14\]](#)

Historisch geïnformeerd is niet hetzelfde als snel, zegt Harnoncourt. Je hoeft niet dwangmatig alles snel te spelen. Het gaat niet om het tempo, het gaat om het dansende karakter van de muziek. Dat betekent niet de je erop moet willen dansen – de volgende aria geeft daar weinig aanleiding toe – maar zo werd muziek in de 17e eeuw gespeeld, barokmuziek is gebaseerd op dansmuziek.

Hier de aria *Gebt mir meinen Jesum wieder*. Judas heeft spijt en gaat terug naar de tempel maar de hogepriesters wilden de 30 zilverlingen niet terughebben. Bij Harnoncourt is het wat sneller, maar vooral danst het meer. Door een deel van het publiek werd dat als heiligschennis ervaren.

[Gebt mir meinen Jesum wieder \(Jochum\) \[15\]](#)

[Gebt mir meinen Jesum wieder \(Harnoncourt\) \[16\]](#)

Gebt mir meinen Jesum wieder!
Seht, das Geld, den Mörderlohn
Wirft euch der verlор'ne Sohn
Zu den Füßen nieder!

Geef mij mijn Jezus terug!
Zie, het geld, het moordenaarsloon
De verloren zoon
Werpt het voor uw voete

Een schisma in Naarden

Inmiddels had het Concertgebouw de Mattheuspassie in Naarden volledig ingehaald. Anthon van der Horst overleed in 1965 en werd opgevolgd door Charles de Wolff, die prima uitvoeringen verzorgde maar weinig ophad met de historische uitvoeringspraktijk.

In 1983 moest het roem om, de Nederlandse Bachvereniging wilde een meer bijdetijdse uitvoering. De Wolff stapte op en wist de meeste leden van het koor over te halen om met hem mee te gaan. De uitvoering van De Wolff met het Bachkoor Holland verhuisde naar de Pieterskerk in Leiden (vanaf 2018 de Nieuwe Kerk in Delft).

Jos van Veldhoven (1952) is van 1983 t/m 2018 leider geweest van de Nederlandse Bachvereniging. Iets belangrijks dat Jos van Veldhoven heeft ingebracht is dat hij het niet altijd zelf dirigeert, maar om het jaar een gastdirigent uitnodigt. Dat zorgt voor vernieuwing en discussie, en voorkomt dat je in een bepaalde stijl vastroest.

Jos van Veldhoven

De Bachvereniging streeft naar een historische uitvoeringspraktijk, zonder daarin dogmatisch te willen zijn. Soms wordt de altpartij gezongen door een countertenor. Maar de sopraan vervangen door een jongenssopraan, dat dan weer niet, omdat professionele sopranen gewoon veel beter kunnen zingen.

Hoe groot is het koor?

Onder Mattheusspecialisten is er enige discussie geweest over hoe groot het koor moet zijn. Bij Bach was het koor veel kleiner dan wat we uit de 19e en 20e eeuw gewend zijn. Het koor bestond uit de solisten, zo mogelijk aangevuld met een aantal hulpzangers (ripiënist) die de partij van een solozanger meezingen.

Hier verschillende versies van *O Mensch, bewein dein' Sünde groß*, het slotkoor van het eerste deel. Hier zingen beide koren en het jongenskoor.

Harnoncourt heeft zo'n 80 zangers (koor 1 + koor 2) plus zo'n 30 in het jongenskoor.

[O Mensch, bewein dein' Sünde groß \(Harnoncourt\) \[17\]](#)

Bij Van Veldhoven is dat teruggebracht tot 32 zangers en een jongenskoor van 6. Het klinkt nu een stuk helderder en de tekst is beter verstaanbaar.

[O Mensch, bewein dein' Sünde groß \(Van Veldhoven\) \[18\]](#)

(op youtube niet de opname uit 1997, maar uit 2014, met nog minder zangers)

De Vlaamse dirigent Sigiswald Kuijken heeft het koor verder uitgekleeft. Het bestaat uit de 8 solisten, aangevuld met drie hulpzangers. Dat het toch verrassend goed klinkt komt natuurlijk ook omdat solisten goede zangers zijn.

[O Mensch, bewein dein' Sünde groß \(Kuijken\) \[19\]](#)

Kuijken en Van Veldhoven hebben beide goede argumenten voor hun keuze. Kuijken stelt vast dat Bach niet meer zangers tot zijn beschikking had. Hij vroeg ze wel aan het gemeentebestuur maar kreeg ze niet. Van Veldhoven stelt voorop dat Bach graag *méer zangers had willen* hebben – 2 of 3 hulpzangers per solopartij, dus daarom is het gepast het zo uit te voeren.

Een vraag waar Van Veldhoven zich later over heeft gebogen is de rol en positie van beide koren. Men is er sinds Mendelssohn altijd van uitgegaan dat beide koren gelijkwaardig zijn, koor 1 links en koor 2 rechts. Van Veldhoven beargumenteert dat de koor 1 het eigenlijke koor is, en koor 2 een andere rol heeft en minder centraal staat. Dit is zo vormgegeven in de uitvoering van 2010.

Mattheus in tijden van Corona

Tot zover de uitvoeringspraktijk van de Mattheuspassie in vogelvlucht. Allerlei bekende musici die aan de ontwikkeling van de moderne, meer authentieke versie hebben bijgedragen zijn niet eens genoemd, zoals Ton Koopman, Frans Brüggen, John Eliot Gardiner en vele anderen.

Over naar een klein stukje recente geschiedenis.

Vanaf 12 maart 2020 zat Nederland in lockdown en werden alle uitvoeringen geschrapt. (Pasen was laat dat jaar, op 12 april.) U kent misschien het verhaal van het Amsterdams Gemengd Koor dat een paar dagen voor de lockdown de Johannespassie uitvoerde: Van de 130 leden kregen er meer dan 100 covid, vier zijn er aan covid overleden.

De talkshow *M* van Margriet van der Linden heeft een corona-versie van de aria *Erbarme dich* uitgezonden: live in de studio zangeres Olivia Vermeulen, begeleiding (niet live) door leden van het Rotterdams Philharmonisch Orkest, ieder thuis in lockdown in de eigen huiskamer.

Als de haan kraait realiseert Petrus zich dat hij, zoals voorspeld, Jezus drie keer verloochend heeft. Hij barst in huilen uit. Daarna volgt deze aria, de tekst komt neer op *God, ontferm u over mij*.

[Erbarme dich \(Olivia Vermeulen, Rotterdams Philharmonisch Orkest\) \[20\]](#)

Tenslotte

Is er een conclusie aan het eind van dit verhaal?

Twee vragen kunnen we in ieder geval niet beantwoorden:

Weten we nu precies hoe de Mattheuspassie bij Bach geklonken heeft?

Nee. Er is door bronnenonderzoek steeds meer duidelijk geworden over hoe musici toen speelden, maar exact zullen we het nooit weten. Wat in noten is opgeschreven is maar een deel van het verhaal. Als iedereen wel wist hoe je die noten moest spelen stond dat er niet bij. Er zijn geen geluidsopnamen, inzichten in hoe er gemusiceerd werd komen uit teksten en brieven. Het kan zo maar gebeuren dat volgende week iemand een onbekende brief in een archief vindt die bepaalde aannames onderuit haalt en dingen weer in een nieuw daglicht stelt.

Wat is nu de mooiste uitvoering?

Uiteraard ligt dat aan ieders persoonlijke smaak. Tip: bij de weblinks hieronder staat een pagina met 12 uitvoeringen van de Mattheuspassie die je in ieder geval gehoord moet hebben. De nieuwste aanwinst op deze lijst, door alle recensenten zeer geprezen, is die van Rafaël Pichon uit 2022. Streven naar historisch geïnformeerde uitvoeringen is interessant voor musicologen en specialisten, maar uitvoeringen volgens de historische praktijk zijn daarom niet per definitie beter of mooier. Misschien vergelijkbaar: een pianoconcert van Beethoven klinkt voor de meeste mensen beter op een moderne vleugel dan op de naar verhouding krakemikkige fortepiano's die er in zijn tijd waren. Het koor afschaffen zou ook niet goed te doen in de Nederlandse Mattheustraditie, waarbij veel uitvoeringen in het land er zijn omdat een lokaal koor graag de Mattheuspassie uit wil voeren. Maar 50 jaar na de revolutie van Harnoncourt zijn alle uitvoeringen een stuk opgeschoven in de richting van de historische uitvoeringspraktijk.

In de jaren negentig had de NRC een serie waarin verschillende musici gevraagd werd wat zij persoonlijk als de mooiste noot uit de muziekgeschiedenis beschouwen. Mijn antwoord zou zijn geweest: de een-na-laatste noot van de Mattheuspassie. Preciezer: de B die oplost naar een C in het C-mineurakkoord. Als dat u niets zegt, u hoort wel wat ik bedoel.

Wir setzen uns mit Tränen nieder (van Veldhoven) [21]

Wir setzen uns mit Tränen nieder
Und rufen dir im Grabe zu:
Ruhe sanfte, sanfte Ruh!

Huilend gaan wij zitten
En roepen u in het graf toe:
Rust vredig, rust zacht!

Weblinks

Voor wie meer wil horen of meer wil weten:

- [Mattheuspassie in Naarden \(2014\) van de Nederlandse Bachvereniging](#)
- [Tekst van de Mattheuspassie met Nederlandse vertaling](#)
- [NPO Klassiek: waarom je deze opnamen \[op Spotify\] van de Matthäus-Passion moet beluisteren](#)
- [Podcast NPO Klassiek over de Mattheuspassie van Carel den Hertog en Lex Bohlmeijer](#)
- [Podcast NPO Klassiek over 100 jaar Nederlandse Bachvereniging](#)
- [All of Bach: video's van alle werken van Bach van de Nederlandse Bachvereniging](#)

Geraadpleegde literatuur

- John Eliot Gardiner: Music in the Castle of Heaven – A Portrait of Johann Sebastian Bach. Penguin Books, London, 2013.
- Govert-Jan Bach over de Matthäus-Passion van Johann Sebastian Bach. Luisterboek, Uitgeverij Rubinstein, 2014.
- D.J. Grout. C.V. Palisca : *A History of Western Music*. Norton, N.Y., 2001
- De Matthäus-Passion – 100 jaar passietraditie van het Koninklijk Concertgebouworkest. Uitgeverij THOTH, Bussum, 1999.
- Podcast NPO Klassiek over 100 jaar Nederlandse Bachvereniging.
- de.wikipedia.org, nl.wikipedia.org, en.wikipedia.org.

Tracklist

- [1] Openingskoor (hertaald door Jan Rot) – Residentie Orkest o.l.v. Jos Vermunt, Residentie Bachkoor, live opgenomen in de Anton Philipszaal, Den Haag, 2006.
- [2] Schütz: Matthäus-Passion, bij Pilatus Pilatus – Ars Nova Copenhagen o.l.v. Paul Hillier
Christian Damsgaard (Pilatus), Julian Podger (evangelist), 2010.
- [3] Bach: Matthäus-Passion, bij Pilatus – Barokorkest van de Nederlandse Bachvereniging o.l.v. Jos van Veldhoven, Matthew Baker (Pilatus), Gerd Türk (evangelist), live opgenomen in de Grote Kerk in Naarden, 2010.
- [4] Telemann: Brockes-Passion, bij Pilatus – Akademie für Alte Musik Berlin o.l.v. René Jacobs, RIAS
Kammerchor, Donát Havár (Pilatus), Daniel Behle (evangelist), 2009
- [5] O haupt voll Blut und Wunden – Nederlandse Bachvereniging o.l.v. Jos van Veldhoven, live opgenomen in de Grote Kerk in Naarden, 2010.
- [6] American Tune – Simon & Garfunkel live in Central Park, 1981.
- [7] Er hat uns allen wohlgetan – La Petite Bande, Tölzer Knabenchor o.l.v. Gustav Leonhardt, Christian Fliegner (sopraan), live opgenomen in de Doopsgezinde Kerk, Haarlem, 1990.

- [8] Er hat uns allen wohlgetan (arr. Mendelssohn) – Orkest van het Oosten o.l.v. Jan Willem de Vriend, Judith van Wanroij (sopraan), live opgenomen in Muziekcentrum Enschede, 2014
- [9] Sind Bitze, sind Donner (arr. Mendelssohn) – Orkest van het Oosten o.l.v. Jan Willem de Vriend, Consensus Vocalis, live opgenomen in Muziekcentrum Enschede, 2014
- [10] Sind Bitze, sind Donner – Concertgebouworkest o.l.v. Willem Mengelberg, Toonkunstkoor Amsterdam, live opgenomen in het Concertgebouw, Amsterdam, 1939.
- [11] Buss und Reu – Concertgebouworkest o.l.v. Willem Mengelberg, Ilona Durigo (alt), live opgenomen in het Concertgebouw, Amsterdam, 1939.
- [12] Buss und Reu – Residentie Orkest o.l.v. Anthon van der Horst, Annie Hermes (alt), live opgenomen in de Grote Kerk in Naarden, 1957.
- [13] Sehst Jesus hat die Hand – Concertgebouworkest o.l.v. Eugen Jochum, Marga Höffgen (alt), 1965.
- [14] Sehst Jesus hat die Hand – Concertgebouworkest o.l.v. Nikolaus Harnoncourt, Jadwiga Rappé (alt), live opgenomen in het Concertgebouw, Amsterdam, 1985.
- [15] Gebt mir meinen Jesum wieder – Concertgebouworkest o.l.v. Eugen Jochum, Franz Crass (bas), 1965.
- [16] Gebt mir meinen Jesum wieder – Concertgebouworkest o.l.v. Nikolaus Harnoncourt, Anton Scharingen (bas), live opgenomen in het Concertgebouw, Amsterdam, 1985.
- [17] O Mensch, beweine dein' Sünde Groß – Concertgebouworkest en koor van het Concertgebouworkest o.l.v. Nikolaus Harnoncourt, live opgenomen in het Concertgebouw, Amsterdam, 1985.
- [18] O Mensch, beweine dein' Sünde Groß – Barokorkest en koor van de Nederlandse Bachvereniging o.l.v. Jos van Veldhoven, live opgenomen in Vredenburg Utrecht, 1997.
- [19] O Mensch, beweine dein' Sünde Groß – La petite Bande o.l.v. Sigiswald Kuijken, 2009.
- [20] Erbarme dich – Olivia Vermeulen (alt), leden van het Rotterdams Philharmonisch Orkest, uitgezonden in het programma *M*, NPO televisie, 9 april 2020.
- [21] Wir setzen uns mit Tränen nieder – Barokorkest en koor van de Nederlandse Bachvereniging o.l.v. Jos van Veldhoven, live opgenomen in de Grote Kerk in Naarden 2010.